

Artykuły

PROCESY ROZWOJOWE ROLNICTWA W KONTEKŚCIE WYZWAŃ GLOBALIZACJI I NOWYCH UJEŃ KONCEPCJI ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

MIECZYŚLAW ADAMOWICZ

Abstrakt

Przedmiotem i celem pracy jest przedstawienie ogólnych tendencji rozwojowych rolnictwa, uwarunkowań globalnych oraz nowych koncepcji i form zrównoważonego rozwoju. W ramach koncepcji zrównoważonego rozwoju, która została powszechnie uznana za paradygmat rozwojowy, w ostatnich latach pojawiło się kilkanaście nowych propozycji modyfikujących czy uzupełniających główny nurt trwałego i zrównoważonego rozwoju. Koncepcje te dotyczą również rolnictwa i obszarów wiejskich. Na podstawie analizy literatury problemu przedstawiono w pracy zarys wybranych koncepcji: zielonej gospodarki, inteligentnych specjalizacji, inteligentnych wsi, gospodarki cyrkularnej, odpowiedzialnej konsumpcji i produkcji oraz gospodarki partycypacyjnej. Wskazano na rolę integracji międzynarodowej i organów unijnych w upowszechnianiu tych koncepcji jako form innowacji w systemach gospodarczych krajów członkowskich Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, globalizacja, inteligentny rozwój, gospodarka cyrkularna, gospodarka partycypacyjna.

Kody JEL: F6, O13, Q01.

Wstęp

Współczesne rolnictwo w Polsce funkcjonuje w warunkach oddziaływania różnych czynników przyrodniczych, technicznych, ekonomicznych i społecznych o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Jego perspektywiczny rozwój będzie także uzależniony od nowych, rodzących się współcześnie koncepcji i ujęć teoretycznych, które mogą istotnie zmodyfikować obecne sposoby myślenia i występujące systemy produkcji oraz funkcjonowanie społeczeństw. Aktualnie główne uwarunkowania rozwoju rolnictwa wiążą się z globalizacją i integracją międzynarodową, postępowaniem technologicznym, dyfuzją innowacji oraz globalnymi zmianami klimatycznymi. W dalszym ciągu głównym paradygmatem rozwoju gospodarczo-społecznego jest koncepcja trwałego i zrównoważonego wzrostu i rozwoju, ujmująca proces rozwoju rolnictwa w trzech równorzędnie traktowanych płaszczyznach: środowiskowej, ekonomicznej i społecznej. Jak dotychczas proces zrównoważonego rozwoju rolnictwa rozpatrywany jest głównie od strony produkcyjno-podażowej z wyraźnym zaniedbaniem strony konsumpcji, łańcuchów dostaw i gospodarowania efektami produkcji. Można jednak zaobserwować intensywne poszukiwania nowych koncepcji i form zrównoważenia rozwoju. Wśród wielu nowych wyłaniających się koncepcji można wymienić znaną już szerzej „zieloną gospodarkę” oraz nowe ujęcia, takie jak „gospodarka cyrkularna” czy „gospodarka udziałowa”. G. Toth (2019) wyróżnił aż kilkanaście współczesnych, szerszych czy węższych, ujęć prowadzenia biznesu i nadał im formę biznesowych ruchów (koncepcji) prowadzących do zrównoważenia rozwoju gospodarczego (tab. 2). Te liczne, nowe koncepcje można ująć w dwie większe grupy, z których jedna skupia koncepcje nastawione na efektywne wykorzystanie zasobów, zaś druga – na kształtowanie optymalnych struktur wykorzystania zasobów. Na przedstawienie i zarysowanie tych koncepcji ukierunkowany jest cel niniejszego artykułu. Nowe koncepcje przedstawione zostaną w świetle zarysowanych, aktualnych trendów rozwojowych rolnictwa i uwarunkowań stwarzanych przez globalizację i integrację międzynarodową. Podczas gdy zjawiska globalizacji przebiegają autonomicznie i pozostają poza możliwością ich kształtowania przez krajowe podmioty gospodarcze i organy władzy, to na przebieg integracji europejskiej Polska, od czasu uzyskania członkostwa w Unii Europejskiej, ma pewne aczkolwiek ograniczone możliwości oddziaływania. Oddziaływanie to może mieć miejsce poprzez wpływ na kształt Wspólnej Polityki Rolnej i innych polityk unijnych kształtujących rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich. Polityki te, poprzez różne formy wsparcia i strategiczne programy rozwojowe, mają możliwość promowania nowych koncepcji rozwojowych, do których można zaliczyć zazielenienie gospodarki, biogospodarkę czy gospodarkę w obiegu zamkniętym.

Praca powstała przy wykorzystaniu i na podstawie wybranych pozycji literatury przedmiotu oraz własnych przemyśleń autora.

Globalizacja jako wyzwanie dla rolnictwa

W drugiej połowie XX wieku w sferze stosunków międzynarodowych coraz częściej zaczęło się pojawiać zjawisko określone mianem globalizacji. Globalizacja jest więc zjawiskiem stosunkowo młodym. Jej formy i siłę oddziaływania na wiele sfer życia gospodarczego i społecznego oraz skutki, jakie powoduje zauważono więc przed 40-50 laty, jednak nigdy nie zostały one precyzyjnie określone i zmierzone. Przez pryzmat procesu globalizacji rozpoczęto rozpatrywanie krajowych i regionalnych problemów rozwojowych, zmian ilościowych i jakościowych we wszystkich sferach życia gospodarczego i społecznego. Globalizacja stała się też ważnym tłem procesów rozwojowych rolnictwa i zmian strukturalnych na obszarach wiejskich. Wyzwania wynikające z globalizacji mają charakter obiektywny, docierają do krajów i regionów, sektorów gospodarki i podmiotów gospodarczych ponad granicami państw i stwarzają nowe uwarunkowania, których nie można pokonać i należy się dostosować, by nie stały się utrudnieniem, lecz czynnikiem rozwoju. Proces globalizacji wpływa na zmianę przestrzennej organizacji produkcji i stosunków ekonomicznych na świecie oraz przesunięcie ich punktu ciężkości ze sfery narodowej na globalną. Rozległość i intensywność procesów globalizacji, wielość kanałów i sposobów rozprzestrzeniania się powoduje, że skutki tych procesów docierają do podmiotów gospodarujących w najbardziej odległych zakątkach świata, a pojedyncze zdarzenia lokalne mogą wywierać globalne konsekwencje (Szymański, 2001; Adamowicz, 2005; Coleman, Grant i Josling, 2004; Sobiecki, 2007).

Globalizacja jest zjawiskiem wielowątkowym i wielopłaszczyznowym trudnym do precyzyjnego zdefiniowania. J.E. Stiglitz przez globalizację rozumie ściślejszą integrację państw oraz ludzi na świecie spowodowaną ogromną redukcją kosztów transportu i telekomunikacji, a także zniesieniem sztucznych barier w przepływie dóbr, usług, kapitału, wiedzy i ludzi z kraju do kraju (Stiglitz, 2006). Istnieje wiele innych definicji globalizacji, określających jej istotę, formy, skutki i granice oddziaływania. Niezależnie od sposobu podejścia można stwierdzić, że globalizacja jest ważną częścią współczesnych zdarzeń, zjawisk i procesów zachodzących w światowej gospodarce, mających wpływ na to, co się dzieje w poszczególnych krajach, gospodarkach i społeczeństwach.

Globalizacja ekonomiczna przejawia się także w skali całego świata coraz bardziej swobodnym przepływem strumieni dóbr, usług, informacji i kapitału oraz ludzi. Dla kształtowania tego przepływu tworzone są transnarodowe firmy i korporacje, których działalność wspiera system instytucji i organizacji międzynarodowych. Autorzy raportu *Granice konkurencji* (Grupa Lizbońska, 1996) wyróżnili siedem następujących głównych obszarów globalizacji: finansów; rynków i strategii, w szczególności konkurencji; technologii, badań i rozwoju oraz wiedzy; stylów życia i modeli konsumpcji (także kultury); rządzenia i regulacji prawnych; politycznego ujednoczenia świata; oraz globalizacja postrzegania i świadomości. Trzy pierwsze obszary mają charakter globalizacji ekonomicznej. Znaczący tej problematyki wyróżnili w ramach globalizacji ekonomicznej zarówno autonomiczne procesy zachodzące w skali światowej (globalna konkurencja, megakoncentra-

cja własności i kapitału, pogłębiająca się współpraca między przedsiębiorstwami w skali świata, jak również procesy mogące być przedmiotem wspierania polityki innowacyjnej i świadomego opierania gospodarowania na wiedzy i kapitale intelektualnym, a także procesy rozprzestrzeniania się i powszechnego wykorzystania technologii informatycznych i telekomunikacyjnych (Gierszewska i Wawrzyniak, 2001). Istotą globalizacji ekonomicznej jest otwarcie się rynku ponad granicami państw. Odprężenie w międzynarodowych stosunkach politycznych, liberalizacja stosunków ekonomicznych i ułatwienie kontaktów udostępnione przez rozwój nowoczesnych technologii informatycznych stworzyły możliwości bardziej swobodnego przepływu towarów, kapitałów, informacji, a także technologii, innowacji, wiedzy i idei. Mimo że rynki pracy i usług oraz przepływy ludzi pozostały nadal pod silną kontrolą władz państwowych, globalizacja uruchomiła także wielką mobilność ludzi, w tym zasobów pracy i kapitału ludzkiego. Finalnym skutkiem tych zjawisk w ostatnich latach jest wielka presja migracyjna ludności z krajów Afryki i Azji do Unii Europejskiej i innych wysoko rozwiniętych krajów świata.

Globalizacja dotyczy wielu dziedzin aktywności i gospodarowania, życia społecznego, politycznego i kulturalnego, jak również przyrodniczych i klimatycznych skutków działalności człowieka. Nas interesuje kwestia, jak globalizacja odnosi się do rolnictwa i jak wpływa na jego rozwój oraz zachowania rolników. W tej sprawie poglądy nie są jednolite, chociaż przeważa ten, że rolnictwo nie jest tak silnie uzależnione od globalizacji, jak inne działy gospodarki (zwłaszcza finanse, przemysł, nowoczesne technologie). D.E. Reddy (2007) uważa, że globalizacja prowadzi do zmniejszenia rodzinnej produkcji rolniczej, zaś J. Mellor (2003) twierdzi, że „globalizacja może zwiększyć rolę rolnictwa jako siły napędowej wzrostu gospodarczego w krajach o niskim poziomie dochodu narodowego, poprzez zapewnienie wyższej dynamiki produkcji rolniczej niż konsumpcji krajowej”. J. von Braun i R. Birner (2016) utożsamiają globalizację rolnictwa z takimi zjawiskami, jak: wzrost udziału handlu żywnością w jej produkcji całkowitej; wzrost znaczenia bezpośrednich inwestycji zagranicznych w sektorach agrobiznesu, wzrost obrotów międzynarodowych środkami do produkcji rolnej i przetwórstwa surowców rolnych, umiędzynarodowienie zdobyczy nauki, wiedzy, technologii i informacji dotyczącej rolnictwa i agrobiznesu. Globalizacja oznacza ponadto zwiększenie znaczenia regulacji dotyczących jakości i standaryzacji żywności, ujednoczenie modeli konsumpcji, większe oddziaływanie żywności przetworzonej na zdrowie ludzi i zwierząt oraz środowisko naturalne.

Mówiąc o globalizacji rolnictwa, należy to zagadnienie rozpatrywać w kontekście całego sektora agrobiznesu i obszarów wiejskich (Kowalczyk, 2010). Globalizacja rolnictwa przez liberalizację rynków odbywa się drogą pośrednią poprzez międzynarodowe obroty handlowe surowcami, żywnością i środkami produkcji oraz przez inwestycje bezpośrednie związane z koncentracją różnych sektorów agrobiznesu, zwłaszcza przemysłu rolno-spożywczego i sfery obsługi rolnictwa (Adamowicz, 2008). Specyfiką udziału rolnictwa w procesach globalizacji jest to, że odbywa się ona nie tyle przez procesy produkcji i obrotu surowcami rolnymi, co przez efekty wytwórcze przemysłu przetwórczego, handlu żywnością i obroty w innych sektorach agrobiznesu. Sama produkcja rolna ma charakter przestrzenny,

jest związana z niemobilnym czynnikiem ziemi powiązaniem z konkretnym terytorium. Praca wykorzystywana w rolnictwie ma również ograniczoną mobilność ze względu na niższy poziom wykształcenia rolników i niższą wartość kapitału ludzkiego. Terytorialne związanie czynnika ziemi ogranicza istotnie jej zdolność do koncentracji, a powszechność gospodarowania rolniczego dla zaspokajania krajowych potrzeb żywnościowych we wszystkich krajach świata stwarza potrzebę przemieszczania się w skali międzynarodowej tylko niewielkiej części wytworzonej produkcji rolnej. Zasadnicza część żywności potrzebnej do pokrycia potrzeb wyżywieniowych, zapewniających bezpieczeństwo żywnościowe kraju, jest pokrywana z własnej produkcji niezależnie od poziomu ponoszonych kosztów. Teoretycznie rynek globalny mógłby zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe w oparciu o import, ale tylko w przypadku istnienia sprawnych systemów zarządzania globalnym handlem, gwarantującym pewność i trwałość dostaw. Takich systemów zarządzania ani gwarancji dostaw nie wypracowano i nie można ich oczekiwać.

Rolnictwo i wieś w Polsce, wszystkie jednostki i podmioty gospodarcze oraz instytucje związane z rolnictwem i innymi sferami agrobiznesu są w jakimś stopniu zależne od zjawisk i procesów globalnych. W Unii Europejskiej, mimo barier ochronnych nałożonych przez WPR na rolnictwo, siły globalne w wielu przypadkach przewyższają możliwości oporu i przeciwdziałania państw i samej Unii. Do mechanizmów, które są w tym obszarze wykorzystywane, należą międzynarodowe negocjacje prowadzone w ramach Światowej Organizacji Handlu. Silne oddziaływanie globalizacji ujawnia się zwłaszcza w pozarolniczych sektorach agrobiznesu i w międzynarodowym handlu rolnym. Trzeba przyznać, że procesy globalizacji są czynnikiem przyspieszającym transfer innowacji i wdrażania nowych technologii. Rolnictwo krajów Unii Europejskiej korzysta z pozytywnych efektów tego transferu, są jednak innowacje, jak np. organizmy genetycznie modyfikowane, przed którymi stawia się zapory. Parcie na liberalizację i uniwersalizację także w sferze rolnictwa i gospodarki żywnościowej nie daje pewności, że ograniczenia i bariery stosowane w handlu międzynarodowym surowcami rolnymi, żywnością i środkami do produkcji rolnej będą na dłuższą metę w pełni skuteczne.

Należy zauważyć, że nieskrępowane oddziaływanie globalizacji, zwłaszcza nieskrępowana liberalizacja rynków rolnych, mogłaby prowadzić do marginalizacji rolnictwa, a nawet do jego zaniku w bogatych krajach uprzemysłowionych. Rolnictwo tych krajów chronione jest jednak przez krajowe i wspólnotowe systemy polityki rolnej. Ochrona rolnictwa tych krajów uzasadniona jest nie tylko względami sektorowymi, ale także nabierającymi coraz ważniejszego znaczenia funkcjami środowiskowymi i publicznymi, wypełnianymi przez rolnictwo i obszary wiejskie. Mimo stosowania interwencjonizmu rolnego i ochrony tego sektora w krajach wysoko rozwiniętych, na globalizacji tracą małe i średnie gospodarstwa rolne, a zyskują gospodarstwa duże, wyspecjalizowane, wysokotowarowe, powiązane w łańcuchach dostaw z przedsiębiorstwami sektora przemysłu i handlu. Globalizacja może więc powodować istotne zmiany w strukturze agrarnej i w strukturze produkcji rolnej, zagraża tym samym trwałości europejskiego modelu rolnictwa (Kowalczyk i Sobiecki, 2010).

Podstawowe procesy i trendy rozwojowe rolnictwa

Rolnictwo zwykle się postrzegać w trzech wymiarach: ekonomicznym, społecznym i środowiskowym, a jego działalność i efekty tej działalności rozpatrywane są w ramach koncepcji rozwoju wielofunkcyjnego, zrównoważonego i trwałego. Stan i tendencje zmian każdego z tych wymiarów nie są ściśle określone i zmierzone, nie wykształtowała się w pełni zadowalająca, całościowa i spójna teoria rozwoju rolnictwa. Wymiary społeczny i środowiskowy rolnictwa nie są ujmowane w rachunku ekonomicznym, a ekonomiczny model rolnictwa nie jest także ugruntowany (Czyżewski, 2015). Brak właściwego rachunku kosztów i strat wykorzystania przez rolnictwo zasobów środowiskowych i skali zaniżenia wyceny wartości wkładu rolników w tworzenie dóbr publicznych, a także brak wiarygodnego szacunku nieopłaconych przez rynek transferów z rolnictwa do innych sektorów gospodarki utrudniają dokonanie pełnej i rzeczywistej roli rolnictwa w gospodarce narodowej. Wielowymiarowość i złożoność problematyki rozwoju rolnictwa poddaje w wątpliwość zasadność dotychczasowego modelu rozwoju rolnictwa – modelu rolnictwa industrialnego, niezdolnego do rozwiązania współczesnej kwestii agrarnej. Wskazuje to na potrzebę wypracowania nowego paradygmatu rozwojowego zrównoważonego modelu rolnictwa i obszarów wiejskich z uwzględnieniem perspektyw przekształcenia i rozwoju dominujących struktur rolnictwa w poszczególnych krajach czy grupach krajów (Czyżewski, 2015; Woś i Zegar, 2004; Poczta, 2015).

Współczesna kwestia rolna w sferze ekonomicznej dotyczy zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego i konkurencyjności sektora rolnego, w sferze społecznej – deprywacji dochodowej rolników i zagrożenia społecznej pozycji gospodarstw rodzinnych, a w sferze środowiskowej – z jednej strony nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych i negatywnego oddziaływania na klimat, z drugiej – sprawiedliwej wyceny wynagrodzenia za usługi środowiskowe i kreację dóbr publicznych (Czyżewski, 2015; Wilkin, 2009; Zegar, 2010).

Współczesne rolnictwo światowe jest wielce zróżnicowane regionalnie i odgrywa różną rolę w gospodarce narodowej poszczególnych państw. Nadal istnieje na świecie duża liczba krajów, w których rolnictwo ma fundamentalne znaczenie, dając zatrudnienie przeważającej liczbie czynnych zawodowo i dostarczając jedną trzecią wytwarzanego w kraju PKB (World Bank, 2008; Adamowicz, 2008). Na przeciwległym biegunie, grupującym kraje uprzemysłowione i zurbanizowane, w rolnictwie zatrudnionych jest zaledwie 2-3% czynnych zawodowo, a wkład rolnictwa w tworzenie PKB jest zbliżony lub nawet niższy niż w przypadku zatrudnienia. Statystyczne wskaźniki określające rolę rolnictwa tych krajów nie odzwierciedlają jego faktycznej roli gospodarczej i społecznej. Nieewidencjonowana statystycznie nadwyżka ekonomiczna wytwarzana w rolnictwie transferowana jest do innych sektorów gospodarki, a nieopłacane przez rynek wartości wytworzone w rolnictwie rekompensowane są przez dotacje i subwencje kierowane do rolnictwa w ramach prowadzonej polityki rolnej (Czyżewski, 2015). Między tymi dwiema grupami znajduje się cała gama krajów o różnym poziomie rozwoju rolnictwa i różnym znaczeniu tego sektora w gospodarce narodowej. W skali ogólnej rolnictwo

w dalszym ciągu ma istotne znaczenie dla rozwoju krajów europejskich w trzech płaszczyznach: w ekonomicznej oddziaływania na wzrost i rozwój gospodarczy, w społecznej – kształtowania warunków życia ludności i poziomu dobrobytu społecznego, oraz w płaszczyźnie kształtowania warunków środowiskowych i klimatycznych. W tym opracowaniu skupiamy uwagę na rolnictwie w Polsce i w innych krajach członkowskich Unii Europejskiej. W grupie tej znajdują się również kraje o różnym poziomie rozwoju rolnictwa i sile jego oddziaływania na gospodarkę i społeczeństwo. Większość tzw. „starych krajów członkowskich UE” kwalifikuje się do grupy uprzemysłowionych i zurbanizowanych krajów o wysokim poziomie rozwoju rolnictwa, lecz ponad третią część obecnych krajów członkowskich UE stanowią kraje, które uzyskały członkostwo w 2004 r., a ich rolnictwo, jak i cała gospodarka, przechodziły transformację ustrojową, społeczną i gospodarczą.

Procesy transformacji uwarunkowań rozwoju polskiego rolnictwa

Inne ważne uwarunkowania to zachodzące spontanicznie i nie dające się kształtować procesy globalizacji oraz świadomie kształtowane przez grupę państw członkowskich procesy integracji europejskiej. Ważnym uwarunkowaniem jest też powszechnie występujący postęp technologiczny oraz innowacje w rolnictwie i innych sektorach gospodarki, a także zmiany kulturowe zachodzące w społecznościach wiejskich. Jedną ze sfer gospodarki, w której te uwarunkowania odgrywają kluczową rolę, jest rozwijająca się sfera biogospodarki.

Do najważniejszych procesów, które w ostatnim czterdziestoleciu zachodzą w rolnictwie wielu krajów świata można zaliczyć (World Bank, 2008; Adamowicz, 2008, 2015):

- dynamiczny wzrost produkcji i produktywności oraz zwiększenie efektywności wykorzystania zasobów i nakładów;
- nasilenie rynkowej konkurencyjności międzynarodowej i wewnętrznej (międzysektorowej);
- zmniejszanie statystycznych wskaźników określających rolę rolnictwa w gospodarce narodowej i lokalnej, czyli występowanie postępującej dezagraryzacji gospodarki;
- wzrost wielofunkcyjności rolnictwa i rozwój pozarolniczych form gospodarowania na obszarach wiejskich, osłabiający procesy demograficznej urbanizacji w krajach wysoko rozwiniętych;
- wzmacnianie wymagań konsumentów w sferze jakości i bezpieczeństwa żywności oraz zwiększenia siły rynkowej wielkich sieci handlowych w łańcuchach żywnościowych;
- zwiększanie wrażliwości ekologicznej obywateli i zrozumienia przez rolników potrzeby kształtowania rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej na podstawach trwałości i zrównoważenia.

W ciągu 40-lecia rolnictwo krajów uprzemysłowionych ogromnie powiększyło zdolności wytwórcze przez proces modernizacji, zwiększenie zużycia przemysłowych środków produkcji, zastosowanie postępu biologicznego, specjalizację produkcji, koncentrację i kooperację z sektorami zaopatrzenia, przemysłu i handlu

w coraz to bardziej wzbogacanych i zróżnicowanych łańcuchach dostaw. W tych krajach nowoczesne, rynkowo zorientowane i subsydiowane gospodarstwa rolne są w stanie wytworzyć produkcję rolną przewyższającą znacznie chłonność rynku wewnętrznego. Wzrost produktywności i produkcji na całym świecie ogranicza możliwości eksportu, co w połączeniu z małą chłonnością rynków wewnętrznych stwarza bariery i ograniczenia dla rozwoju rolnictwa oraz wzmacnia stałą tendencję do obniżania poziomu cen realnych surowców rolnych. Potrzeba utrzymania zatrudnienia w rolnictwie i akceptowalnego poziomu dochodów rolniczych sankcjonuje stosowanie różnych form wspierania rolnictwa. Wraz z rozwojem nowych technologii produkcji rolniczej pojawiły się nowe zagrożenia dla środowiska przyrodniczego i klimatu. Zmiany klimatyczne, degradacja środowiska, konkurencja o ziemię i wodę ze strony innych sektorów gospodarki, wzrastające ceny energii i innych nakładów przemysłowych oraz wzrastające koszty innowacji zaostrzają problemy rozwojowe i zwiększają ryzyko, a także niepewność co do perspektyw rozwojowych. Jednakże istnieją przesłanki, że ceny żywności przestaną spadać, co może postawić pod znakiem zapytania słuszność dotychczasowych dążeń do ograniczania produkcji, subsydiowania zarówno producentów, jak i konsumentów żywności oraz ochrony europejskiego modelu rolnictwa (Kowalczyk i Sobiecki, 2010). Wzrost zapotrzebowania na wytwarzaną przez rolników bioenergię i inne produkty biogospodarki, których podstawą jest rolnictwo, może stworzyć nowe podstawy koniunktury dla rolnictwa. Mimo wzrostu produktywności i efektywności wytwarzania, w rolnictwie będzie nadal pogłębiał się proces kurczenia się rolnictwa jako działu wytwórczego w gospodarce narodowej na rzecz nowych form produktów. Istotne są jednak granice tego kurczenia się, które może przybrać niebezpieczną formę marginalizacji. Niedopuszczenie do marginalizacji leży w interesie zarówno rolników, jak i konsumentów, jako że żywność, zwłaszcza wysokiej jakości i o dużym zróżnicowaniu, zaspokaja podstawowe potrzeby wszystkich ludzi.

Rozwój rolnictwa w krajach posiadających korzystne warunki klimatyczne i glebowe, a zwłaszcza postęp, jaki dokonuje się w krajach rozwijających się, wywiera presję na liberalizację międzynarodowych obrotów handlowych postulowaną w negocjacjach prowadzonych przez WTO. Pełne otwarcie na konkurencję międzynarodową na światowych rynkach rolnych i swobodny przebieg procesów globalizacji stanowi silne zagrożenie dla rolnictwa w krajach Unii Europejskiej. Perspektywa przetrwania europejskiego modelu rolnictwa wiąże się zatem nierozzerwalnie z kontynuacją WPR stanowiącą ochronę zewnętrzną przy swobodzie obrotów wewnątrz jednolitego rynku. Oprócz konkurencji rolnictwa krajów trzecich, rolnictwo krajów Unii Europejskiej uczestniczy w konkurencji wewnętrznej zachodzącej zarówno wewnątrz kraju, jak i między krajami członkowskimi. Jest to konkurencja zarówno o grunty i zasoby pracy, o rynki zaopatrzenia i zbytu, jak również konkurencja o transfery dochodów w postaci różnych form dotacji czy subwencji. Coraz ważniejszym obszarem przejawiania się tej konkurencji będzie sfera środowiskowa i klimatyczna. Powszechne procesy zanieczyszczenia środowiska wód, gleb i powietrza, nadmierna emisja dwutlenku węgla, tlenków azotu i azotanów, metanu i innych gazów cieplarnianych, dewastacja zasobów leśnych stref tropikalnych, wielkie regulacje rzek, powszechne melioracje gruntów, niewłaściwa uprawa w strefach zagrożonych erozją

wodną i wietrzną, stosowanie upraw monokulturowych, powiększanie pól zagrożające bioróżnorodności to tylko część wielkich procesów mających wpływ na występowanie zjawisk niekorzystnych dla ludzi i gospodarowania rolniczego (Adamowicz, 2005). Występowanie tzw. dziury ozonowej, ocieplanie klimatu, nasilenie się nieregularnych i niespodziewanych zmian przyrodniczych w postaci trzęsień ziemi, powodzi, huraganów, cyklonów, burz i innych zjawisk powoduje zwiększenie ryzyka w narażonym w sposób naturalny gospodarowaniu rolniczym. Zagrożenia typu katastroficznego stają się realnym problemem także dla polskich rolników, polskiego rolnictwa i powiązanych z nim innych sektorów agrobiznesu. Wymaga to innego podejścia do tych zagrożeń, między innymi przez rozbudowę systemu ubezpieczeń także w formie obowiązkowej. Paleta zagrożeń naturalnych dla rolnictwa obejmuje również nieznanie wcześniej epidemie, takie jak choroba BSE u przeżuwaczy, różnego rodzaju grypy ptasie czy epidemia w chowie trzody chlewnej, jak chociażby aktualnie występujący afrykański pomór świń (ASF), przenoszony przez dziki. Ranga niezbędnych ubezpieczeń wynika także z globalizacji ekonomicznej wyrażającej się transmisją przestrzenną cykli koniunkturalnych i szybkim przemieszczaniem się wahań cenowych między poszczególnymi rynkami geograficznymi. Wrażliwość dochodów rolniczych na zmiany po stronie podaży i popytu na rynku rolno-żywnościowym stwarza zapotrzebowanie na budowę systemów wczesnego ostrzegania przed zmianami i systemów ubezpieczenia przed skutkami takich zmian.

Oprócz zjawisk przyrodniczych stwarzających ryzyko trudne do przewidzenia, występują w przyrodzie procesy stałe, które w sposób skumulowany tworzą problemy o charakterze strukturalnym. Są to problemy narastania i strukturalnego pogłębiania się niedoboru, a właściwie deficytu wody oraz nabrzmiewanie problemu energii odnawialnej. Rolnictwo polskie, które gospodaruje na 60% terytorium kraju, ma wpływ na sposób wykorzystania deficytowej wody, która przy intensywnej produkcji ulega także zanieczyszczeniu. Wdrożenie koncepcji zrównoważonego i trwałego rozwoju w rolnictwie i na obszarach wiejskich wymaga nowego podejścia do problemu gospodarowania wodą. Niezbędne jest wzmocnienie lokalnych systemów retencji, zatrzymanie na miejscu wody opadowej, budowy małych jazów i zbiorników wody w celu zatrzymania jej jak najdłużej wśród gruntów rolnych i leśnych (Adamowicz, 2009, 2012).

W wielu krajach świata, w tym także w Polsce, trwają prace nad pozyskaniem nowych źródeł energii. Dynamicznie rozwijającym się sektorem jest produkcja energii ze źródeł niekonwencjonalnych, do których zalicza się energetykę wiatrową, fotowoltaikę, wykorzystanie bioenergii wytwarzanej z produktów ubocznych produkcji roślinnej i zwierzęcej, czy celowo uprawianych roślin energetycznych oraz produkcję biogazu będącego wynikiem procesów biologicznych i fizycznych przy przetwarzaniu biomasy.

Nowe formy zrównoważonego rozwoju

Koncepcja zrównoważonego rozwoju, nagłośniona w 1987 roku przez Światową Komisję ONZ do spraw Środowiska i Rozwoju, wyrosła na gruncie potrzeby przeciwdziałania degradacji środowiska naturalnego, szybko objęła także społeczne

i ekonomiczne aspekty rozwoju. Od tego czasu była wzbogacana przez wkład różnych dyscyplin nauki tak, że stała się podstawowym paradygmatem wszystkich programów, polityk i strategii rozwojowych formułowanych przez organizacje międzynarodowe, rządy krajowe i organy samorządów terytorialnych. Jej istotą nadal jest zapewnienie trwałej poprawy jakości życia współczesnych i przyszłych pokoleń przez kształtowanie racjonalnych proporcji między różnymi rodzajami kapitału – kapitałem ekonomicznym, kapitałem ludzkim i społecznym oraz kapitałem przyrodniczym (Carney, 2002; Borys, 2016; Czudec, Miś i Zajac, 2018). Pojęcie zrównoważonego rozwoju jest wykorzystywane przez różne dyscypliny naukowe, przedsiębiorców i działaczy gospodarczych oraz polityków. Obserwuje się przy tym dwa równoległe procesy. Pierwszy polega na rozszerzaniu pola zrównoważenia poza wymiar środowiskowy, ekonomiczny i społeczny. Drugi zaś oznacza intensyfikowanie i wzmocnienie wewnętrznych więzi między płaszczyznami (Adamowicz i Zwolińska-Ligaj, 2020). Koncepcja zrównoważonego rozwoju odnosi się do wszystkich dziedzin gospodarki grup społecznych, indywidualnych i zbiorowych podmiotów gospodarczych, prywatnych i publicznych instytucji, rządów i organizacji międzynarodowych. W 2015 roku ponad 190 państw skupionych w ONZ, przyjmując dokument „Agenda 2030”, zobowiązało się realizować w polityce krajowej 17 celów zrównoważonego rozwoju (tab. 1) rozpisanych na 169 zadań szczegółowych. Realizacja ustalonych celów i przyjętych zadań pozwoli w dostosowaniu do konkretnych warunków rozwiązać wiele palących problemów dotyczących ubóstwa, degradacji środowiska, zmian klimatu, zapewnienia bezpieczeństwa, podtrzymania upadających sektorów, zmian strukturalnych itp. Koncepcja zrównoważonego rozwoju odnosi się bezpośrednio do rolnictwa i obszarów wiejskich, z którymi wiąże się bezpieczeństwo żywnościowe, utrzymanie zasobów środowiskowych i regeneracja zasobów pracy, zachowanie krajobrazów oraz narodowego i regionalnego dziedzictwa kulturowego. Konieczność realizacji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich podnoszona była w różnych dokumentach programowych i strategiach w Unii Europejskiej. Szczególne miejsce zajmują tu deklaracje Cork 1 z 1996 r. i Cork 2 z 2016 r. oraz Strategia „Europa 2020”, w których to dokumentach państwa członkowskie UE przyjęły program realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich oraz wyznaczyły cele i kierunki działań w następnych latach (Adamowicz, 2015).

Tabela 1

Siedemnaście celów zrównoważonego rozwoju według Agendy 2030 ONZ

1. Brak ubóstwa	2. Zero głodu	3. Dobre zdrowie i dobrobyt	4. Wysoki poziom edukacji
5. Równość kobiet i mężczyzn	6. Czysta woda i kanalizacja	7. Dostępna i czysta energia	
8. Przyzwoita praca i wzrost gospodarczy	9. Innowacje przemysłowe i rozwój infrastruktury		
10. Ograniczenie nierówności i produkcja	11. Zrównoważone miasta i wsie	12. Odpowiedzialna konsumpcja	
13. Działania na rzecz klimatu	14. Życie poniżej wody	15. Życie na ziemi	
16. Pokój, sprawiedliwość i silne instytucje	17. Partnerstwo przy realizacji celów		

Źródło: Garcia-Feijoo, Eizaguirre i Rica-Aspiunza, 2019.

„Agenda 2030” i paryskie porozumienie w sprawie klimatu z punktu widzenia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich wskazują na pięć głównych zagrożeń o charakterze społecznym i środowiskowym oraz tyleż samo sugerowanych rozwiązań i synergicznych efektów. Do podstawowych obszarów zagrożeń zaliczono występowanie: ubóstwa i zmarginalizowanych społeczności; głodu i niewydolnego rolnictwa; degradacji ziemi i wylesienia; brak podstawowych usług; regionów nierozwiniętych i peryferyjnych. W sugerowanym podejściu sektorowym wskazano na potrzebę podejmowania takich działań, jak: rozwój edukacji usług zdrowotnych; ochronę bioróżnorodności, zapobieganie klęskom żywiołowym; usprawnienie gospodarowania wodą, odpadami i energią; wypełnianie luki między wsią a miastem. Założono, że realizacja działań we wskazanych obszarach powinna przynieść synergiczne efekty ujawniające się w sferze: migracji między wsią a miastem; bezpieczeństwa żywnościowego; zmian klimatu; zanieczyszczenia środowiska oraz spójności i sposobu zarządzania w układach terytorialnych. Wśród przewidywanych efektów perspektywicznego rozwoju zapisano odpowiednio osiągnięcie: poprawy jakości życia; zrównoważonego rolnictwa; żywotności wsi i prężności społeczności wiejskich; systemu gospodarki w obiegu zamkniętym oraz złagodzenia różnorodnych nierówności.

Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju dotyczy całej gospodarki i społeczeństwa oraz wykorzystania wszystkich zasobów będących w dyspozycji państwa, regionu, przedsiębiorstwa czy też układów międzynarodowych w różnej skali. Dotyczy też wszystkich sektorów gospodarki i gospodarowania w ośrodkach miejskich, jak i na obszarach wiejskich. Wykorzystanie zasobów i gospodarowanie w rolnictwie i na obszarach wiejskich jest szczególnie wrażliwe na potrzebę zrównoważenia rozwoju ze względu na dysponowanie zasobami przyrodniczymi spełniającymi rolę dóbr publicznych i spełnianie roli rezerwuaru zasobów pracy dla całej gospodarki. Stąd też od samego początku pojawienia się koncepcji zrównoważonego rozwoju miały miejsce działania dostosowujące politykę rolną i politykę rozwoju obszarów wiejskich do zasad i celów zrównoważenia. W Unii Europejskiej odbywało się to poprzez koordynację WPR z polityką środowiskową, polityką energetyczną i polityką klimatyczną. W początkowym okresie przybierało to postać ograniczonych działań składających się na proces tzw. zazielenienia polityki rolnej, następnie rozwijania koncepcji inteligentnych specjalizacji regionów i inteligentnych wsi, a także wmontowanie rolnictwa i innych sektorów naturalnych w wieloaspektową koncepcję biogospodarki (Adamowicz, 2020). Współcześnie rolnictwo i obszary wiejskie stają się integralną częścią nowych, licznych koncepcji i form wiążących się z rozwojem zrównoważonym. Listę takich form wyszczególniono w tabeli 2.

Tabela 2

Koncepcje i formy zrównoważonego rozwoju

Koncepcja	Istota koncepcji
1. Recykling	Procedura ponownego wykorzystania produktów lub ich części w procesach produkcji
2. Minimalizacja odpadów	Systemowe ograniczenie w produkcji materiałów i niespełniających wymagań wytworów
3. Czysta produkcja	Metody działań zapobiegające powstawaniu zanieczyszczeń
4. Zero emisji	Działania ograniczające emisję zanieczyszczeń w procesach produkcji i na etapach cyklu życia produktów
5. Zerowy wzrost	Ograniczenie do minimum produkcji i jej niepożądanych skutków dla zachowania zrównoważonego rozwoju
6. Zielona gospodarka	Gospodarka mająca na celu racjonalne wykorzystanie zasobów i ograniczenie wystąpienia ryzyk środowiskowych
7. Potrójna optymalizacja	Nałożenie sobie przez duże firmy określonych ograniczeń własnej działalności w sferze środowiskowej, społecznej i ekonomicznej
8. Określanie cyklu życia	Ograniczanie negatywnych skutków oddziaływania na środowisko na wszystkich etapach cyklu życia produktu
9. Zrównoważona konsumpcja	Promowanie efektywności zrównoważonego wykorzystania zasobów i produktów oprócz produkcji także w sferze konsumpcji
10. Społeczna odpowiedzialność	Koncepcja wg której organizacje integrują aspekty społeczne biznesu i środowiskowe w prowadzonej dziedzinie aktywności i w sferze współpracy z innymi podmiotami na zasadzie dobrowolności
11. Błękitna gospodarka	Poszukiwanie najlepszych technologii, które będą wykorzystane w gospodarce światowej dla zapewnienia podstawowych potrzeb człowieka – wody pitnej, żywności, pracy i środowiska życia ludzi
12. Kreowanie wartości	Jednoczesne poszukiwanie związku między korzyściami komparatywnymi i społeczną odpowiedzialnością biznesu jako sposobu nowej formy funkcjonowania kapitalizmu, osiąganie racjonalności ekonomicznej przez inteligentne zarządzanie
13. Ekologia przemysłowa	Próba kreowania zrównoważonych ekosystemów przemysłowych, w których wytwarzanie odpadów w jednym procesie produkcji lub zakładzie staje się nakładem dla innych
14. Gospodarka udziałowa	Próba odchodzenia od tradycyjnej własności rzeczy przez świadome przechodzenie na ich użytkowanie na zasadzie udziału lub użyczenia
15. Inteligentny wzrost	Wzrost gospodarczy przez wykorzystanie innowacyjnych, inteligentnych sposobów wytwarzania
16. Inteligentne miasto/wieś	Rozwój jednostek terytorialnych przez wykorzystanie innowacyjnych nowoczesnych, inteligentnych czynników i systemów funkcjonowania
17. Biogospodarka	Systemy gospodarowania wykorzystujące organizmy żywe, procesy biologiczne i biotechnologie
18. Gospodarka cyrkularna	Odchodzenie od linearnego do okrężnego systemu produkcji i konsumpcji zapewniające wielokrotne wykorzystanie czynników produkcji

Źródło: opracowanie własne przy wykorzystaniu: Toth, 2019.

W dalszej części opracowania zajmiemy się pokrótce wybranymi formami zrównoważenia gospodarki: rozwojem inteligentnym, gospodarką cyrkularną, zrównoważoną konsumpcją i gospodarką udziałową.

Inteligentny rozwój

Trwały wzrost i zrównoważony rozwój, teoretycznie rozpracowany i umocowany politycznie, długo pozostawał trudną do zrealizowania ideą, często miał charakter bardziej postulatyczny i życzeniowy niż praktyczny (Dacko i Dacko, 2018). Nową perspektywę skutecznego wdrażania zrównoważonego rozwoju otworzyła koncepcja inteligentnego wzrostu i rozwoju. Propozycja ta stwarzała możliwość połączenia w jednej koncepcji nacisk na równowagę ekonomiczną, spójność społeczną i konkurencyjność. W polityce Unii Europejskiej postulaty wdrażania koncepcji inteligentnego rozwoju pojawiły się w przyjętym w 2010 roku dokumencie „Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu”. Strategia ta akcentowała potrzebę powiązania rozwoju z wykorzystaniem wiedzy i innowacji. Mogło to nastąpić poprzez uzyskanie lepszych wyników w sferze edukacji, badań naukowych, innowacji i rozwoju społeczeństwa cyfrowego wykorzystującego nowe technologie informacyjne i komunikacyjne. W samej strategii ustanowiono trzy wzajemnie powiązane priorytety nastawione na wzrost inteligentny, zrównoważony i inkluzywny. Przyjęto konkretne parametry dla poszczególnych priorytetów odnoszących się także do rolnictwa i obszarów wiejskich. Dokonano wyboru inteligentnych specjalizacji dla krajów i regionów. Koncepcję inkorporowano także do innych programów strategicznych i włączono w ramy finansowania w latach 2014-2020 (Adamowicz i Zwolińska-Ligaj, 2018; Foray, David i Hall, 2011).

Idea inteligentnych specjalizacji jest oparta na założeniu, że żaden kraj ani region nie jest zdolny do samodzielnego osiągnięcia satysfakcjonujących wyników we wszystkich dziedzinach i działach gospodarki, a szczególnie w tych, w których niezbędne jest wdrożenie innowacji i zastosowanie nowoczesnych technologii. Koncepcja została wdrożona do polityki regionalnej wszystkich krajów członkowskich Unii Europejskiej. Opracowano także koncepcję inteligentnych miast i inteligentnych wsi odnoszących się do społeczności miejskich i wiejskich (Adamowicz i Zwolińska-Ligaj, 2020). Wskazuje się w nich na potrzebę wykorzystania endogenicznych potencjałów rozwojowych, oparcie rozwoju na mocnych stronach danego układu i dostępnych zasobach wspieranych przez dopływ nowej wiedzy, innowacji, rozwój sieci usług i aplikację cyfrowych rozwiązań informacyjnych, komunikacyjnych i zarządczych.

Pokrewną do inteligentnych specjalizacji jest koncepcja inteligentnych miast i inteligentnych wsi. W inteligentnym rozwoju wsi i obszarów wiejskich priorytetem jest wielopłaszczyznowa działalność innowacyjna podejmowana zarówno przez miejscowe podmioty gospodarcze, jak również samorządy terytorialne, społeczności lokalne i instytucje wspierające ukierunkowane na modernizację obszarów wiejskich w wymiarze ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Obszary wiejskie i małe osiedla podejmujące inicjatywy oddolne i wykorzystujące nowe techniki i technologie cyfrowe oraz organizujące sieciowe formy współpracy są w stanie wzmocnić

lokalną infrastrukturę i uruchomić różne formy nowoczesnej rolniczej i pozarolniczej produkcji oraz zorganizować system usług lokalnych podnoszących ogólny poziom życia na wsi. Wśród najważniejszych płaszczyzn działania na rzecz inteligentnych wsi można wymienić: usługi publiczne zaspokajające potrzeby mieszkańców w sferze edukacji, zdrowia, bezpieczeństwa, mieszkalnictwa, kultury i in.; usprawnienie zarządzania i współzarządzania zasobami oraz rozwojem lokalnym; wdrażanie innowacji i postępu technologicznego; rozwój komunikacji i sieci internetowych; pozyskiwanie nowych źródeł energii i ochrona potencjału przyrodniczego i krajobrazu (Wójcik, 2018). Idea inteligentnych wsi, zbieżna z ideowymi deklaracjami Cork 1 z 1996 r., a zwłaszcza Cork 2 z 2016 r., dotyczącymi rozwoju i podnoszenia poziomu życia na obszarach wiejskich, znalazła wyraz w oficjalnych dokumentach i zainicjowanych działaniach Parlamentu i Komisji Unii Europejskiej w 2017 r. (EC, 2018).

Gospodarka cyrkularna

Koncepcja gospodarki cyrkularnej pojawiła się w pracy D. Pearce'a, A. Markandy i E.B. Barbiera dotyczącej „zielonej gospodarki” w 1989 r., a następnie w publikacji T. Jacksona w 1993 r. Na szerszą skalę została upowszechniona w raportach Ellen MacArthur Foundation w 2012 r. i od tego czasu znalazła się w szerokim zainteresowaniu nauki i polityki. Kirchherr, Reike i Hekkert (2017) przeanalizowali 114 definicji gospodarki cyrkularnej i stwierdzili, że jest ona najczęściej wiązana z kombinacją działań: „ogranicz – wykorzystaj powtórnie – wprowadź ponownie do cyklu życia produktu”. Różni się tym samym od będącego w powszechnym użyciu modelu gospodarki linearnej kierującej się zasadą „weź – wyprodukuj – zużyj – odzruc”. Model gospodarki cyrkularnej wychodzi jednak znacznie dalej poza praktykę zwykłego recyklingu. Model gospodarki cyrkularnej wprowadził zasadę umiejętnego zaprojektowania produkcji, racjonalnego jej wykonania i wykorzystania bez odpadów oraz powtórnego wykorzystania materiałów i surowców. Nadaje mu to charakter szerszych działań ukierunkowanych na osiągnięcie zrównoważonego rozwoju ekonomicznego i społecznego. Jedna z definicji podkreśla, że gospodarka cyrkularna „ma na celu odchodzenie od linearnego systemu produkcji i konsumpcji: „weź – zrób – dysponuj” i przejście na system okrężny, w którym wartość produktów, materiałów i zasobów jest utrzymywana w gospodarce tak długo jak tylko możliwe” (Merli, Preziosi i Acampora, 2017). Powtórne, wielokrotne wykorzystanie materiałów i produktów ma na celu wyeliminowanie końca cyklu życia produktu, ponowne wprowadzenie go do obiegu przez recykling i przywracanie wartości. Zamknięcie obiegu w łańcuchach wartości odbywa się przez kaskadowanie procesów produkcyjnych. Model, zwany czasem „od kołyski do kołyski”, zwiększa wydajność i efektywność systemu produkcyjnego, ogranicza ilość odpadów i emisję szkodliwych zanieczyszczeń oraz zmniejsza zużycie energii. W rolnictwie może służyć dodatkowo wytwarzaniu energii odnawialnej. System gospodarki cyrkularnej może być powiązany z rozwojem biogospodarki, a szerzej także z tzw. zieloną gospodarką, gdzie mamy do czynienia z materiałami i surowcami pochodnymi biomasy. Problematyka gospodarki w obiegu zamkniętym w dokumentach Unii Europejskiej pojawiła się w 2014 roku i ciągle jest uzupełniana i wzbogacana (Adamowicz, 2020).

Zrównoważona konsumpcja

W początkowych fazach kształtowania się koncepcji zrównoważonego rozwoju uwaga skierowana była głównie na sferę produkcji i prowadzenie jej z uwzględnieniem zasad określonych dla płaszczyzny środowiskowej, ekonomicznej i społecznej. Niebawem jednak zauważono, że zrównoważenie niezbędne jest także w innych sektorach agrobiznesu, a także w sferze samej konsumpcji. Już w 1994 r., podczas „europejskiego okrągłego stołu” na sympozjum w Oslo, poświęconego „czystej produkcji” zwrócono uwagę na ścisłe powiązanie obydwu elementów zrównoważonej konsumpcji i produkcji i uznano, że model „zrównoważonej konsumpcji i produkcji” lepiej odpowiada na podstawowe potrzeby podnoszenia jakości życia obecnego pokolenia bez naruszenia możliwości zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń, a szczególnie potrzebie minimalizowania zużycia zasobów naturalnych i materiałów toksycznych, jak również generowania odpadów i emisji zanieczyszczeń w ciągu całego cyklu życia produktu (Pineiro-Villaverde i Garcia-Alvarez, 2020). Koncepcja ta została potwierdzona przy tworzeniu planu wykonawczego na światowy szczyt poświęcony rozwojowi zrównoważonemu w 2002 r. w Johannesburgu, na którym opracowano 10-letni program dla wspierania regionalnych i narodowych inicjatyw przyspieszających wdrożenie zasad zrównoważonej konsumpcji i produkcji. Ten program był następnie przyjęty na konferencji Rio+20 w Rio de Janeiro. Spośród 17 celów „Agendy 2030” ONZ przyjętej w 2015 roku, cel 12 dotyczy właśnie odpowiedzialnej konsumpcji i produkcji (tab. 1). Inne, wiążące się cele wskazywały na potrzebę zrównoważonego zarządzania i efektywnego wykorzystania zasobów, redukcji generowania odpadów przez skoordynowaną prewencję, redukcję, recykling i ponowne wykorzystanie, a także na dostarczanie odpowiedniej informacji o potrzebie i zasadach zrównoważonego rozwoju oraz dostosowania stylu życia harmonizującego z otoczeniem naturalnym. Podkreślano niezbędność odpowiednich rozwiązań technologicznych i instytucjonalnych oraz potrzebę systemowego podejścia i efektywności działań. Przechodzenie na wykorzystanie odnawialnych źródeł energii i recykling powinno zmniejszyć presję na środowisko naturalne i zrationalizować wykorzystanie zasobów naturalnych. Zrównoważona konsumpcja stała się więc głównym wyzwaniem polityki środowiskowej Unii Europejskiej. Chociaż nie ma pełnej jedności co do głównych sił napędowych zrównoważenia w krajach członkowskich Unii Europejskiej, można przyjąć, że współcześnie głównymi sposobami osiągnięcia wzrostu produktywności i efektywności gospodarowania są: zrównoważona produkcja, zrównoważona konsumpcja i gospodarka cyrkularna.

Gospodarka partycypacyjna (udziałowa)

Gospodarka udziałowa odgrywa coraz ważniejszą rolę w codziennym życiu. Obserwujemy coraz częściej zacieranie się linii podziału między zasobami osobistymi a komercyjnymi, między konsumentami i producentami. W gospodarce partycypacyjnej osoby udostępniają swoją własność nie poprzez sprzedaż, lecz na zasadzie „dzierżawy”, „użyczenia” lub „udziału”. Użyczane są nie tylko rze-

czy, usługi, pieniądze, ale także osobisty czas oferowany odpowiedniej grupie osób. Gospodarka udziałowa jest więc nowym podejściem do kategorii własności i korzystania z użyteczności będących na rynku towarów i usług. Stanowi istotne odejście od tradycyjnego sposobu dystrybucji dóbr i usług, tradycyjnego modelu wynajmu pracowników i sprzedaży produktów konsumentom. Dobrymi przykładami takiej działalności jest wypożyczanie kwater i mieszkań (Airbnb), pasażerskie usługi transportowe w miastach (samochody elektryczne, rowery, hulajnogi), dostawy świadczone przez firmę Uber, obfitość ofert szybkiego finansowania i in. Kryteriom tego typu usług odpowiada także agroturystyka czy wspólne, jak i usługowe wykorzystanie maszyn w sektorze rolnictwa. Zjawisko gospodarki partycypacyjnej oraz wspólnej konsumpcji może wpływać na zmniejszenie strat i lepsze wykorzystanie zasobów (Buda, Pethes i Lehota, 2019). Coraz szersza akceptacja przez konsumentów dla tego alternatywnego modelu biznesowego uzależniona jest od szeregu czynników, wśród których czołowe miejsce zajmuje rozwój opartych na internecie platform i sieci społecznościowych, ukierunkowane strategie i kampanie marketingowe firm, dynamiczny rozwój sprzedaży elektronicznej, zaufanie dla instytucji pośredniczących (banków i instytucji finansowych), globalne upowszechnianie informacji, zmiany kulturowe wzmacniające poczucie zaufania wewnątrz różnych grup i społeczności, a także umacnianie się świadomości społecznej dla słuszności koncepcji rozwoju zrównoważonego i potrzeby oszczędzania zasobów oraz eliminowania odpadów i strat. Współcześnie pierwsi na to zjawisko zwrócili uwagę R. Botsman i R. Rogers w swej książce poświęconej „wspólnej konsumpcji” (2010). W 2012 r. L. Gansky pisał o „sieciowej gospodarce”, podając przykłady przemysłu motoryzacyjnego do udostępniania wyrobów nie na zasadzie przekazywania własności, lecz udziałów. Podobne praktyki opisywali też inni autorzy (Bardhi i Elkhard, 2012). Terminu gospodarka udziałowa (*sharing economy*) użył po raz pierwszy T.L. Friedman w 2013 r. S. Curtis i M. Lehrner, wiążąc gospodarkę udziałową ze zrównoważeniem, ten rodzaj gospodarki określili jako napędzaną przez technologie informatyczne skłonność konsumentów do bezinwestycyjnego dostępu na krótki okres do własności poszukiwanych atrakcyjnych dóbr. W Unii Europejskiej od 2015 r., kiedy to zwrócono uwagę na gospodarkę cyrkularną, politycy zainteresowali się także gospodarką partycypacyjną. W rozwijającej się koncepcji wyróżniono kilka sposobów przeprowadzania wymiany. Jednym z nich jest podział w zależności od przedmiotu wspólnej konsumpcji na dobra fizyczne, takie jak samochody i mieszkania, oraz dobra inne, takie jak czas, wiedza, pieniądze. Innym wymiarem są relacje między grupami podmiotów w modelach: C2C, B2C czy C2B (B – biznes, C – konsument). Kolejnym sposobem jest podział wg rodzaju rozliczeń na wymianę pieniężną i barterową. Price Waterhouse Coupers (PWC) w 2014 r. szacował, że w 2013 r. udział gospodarki partycypacyjnej wynosił zaledwie 5% całej produkcji, natomiast do 2025 r. ten udział może wzrosnąć do 50%.

„Nowy zielony ład”

Zielona gospodarka może być zdefiniowana jako gospodarka, której celem jest redukcja ryzyka w środowisku naturalnym i pojawienia się niedomagań ekologicznych oraz jako gospodarka, która zapewnia zrównoważony rozwój bez degradacji środowiska (Pearce, Markandya i Barbier 1989; UNEP; 2011; Kahle i Gurel-Atalg, 2014). Od szeregu lat koncepcja ta skupia uwagę nie tylko naukowców, ale i środowiska społeczne i polityczne. W koncepcji zielonej gospodarki od początku podkreślano znaczenie systemu podatkowego, w którym stosuje się zasadę, że „zanieczyszczający płaci”, przeciwdziałająca generowaniu zanieczyszczeń i wspierająca gromadzenie środków na jego rekultywację. Ten system gospodarowania ma szczególnie istotne znaczenie na obszarach przyrodniczo cennych oraz w sektorach produkcyjnych wykorzystujących intensywnie elementy środowiska przyrodniczego. Jego znaczenie wzrosło wraz z nasileniem się zjawiska zmian klimatycznych. Oczywiście jest, że koncepcja ta dotyczy też rolnictwa, sektora agrobiznesu i szeroko pojmowanej biogospodarki. To zainteresowanie znalazło wyraz w elementach wprowadzanych do Wspólnej Polityki Rolnej, zwłaszcza po jej reformie w 1993 r. Następną zmianą we WPR zaznaczona była w instrumencie zwanym „zazielenieniem”. Jednak proces zazielenienia, wyrażający troskę o środowisko, nie dotyczy tylko sektorów intensywnie korzystających z ziemi, wody i innych składników natury, lecz także całej gospodarki i społeczności ludzkich. Dlatego koncepcja ta stała się przedmiotem zainteresowania instytucji globalnych, takich jak ONZ („Strategia 2030”), jak i przedmiotem obrad oraz formułowania międzynarodowych konwencji dotyczących środowiska i klimatu. Tym śladem podąża też Unia Europejska, która w grudniu 2019 roku ogłosiła komunikat dotyczący strategii „Europejskiego Zielonego Ładu” (EC, 2019), zbieżną ze strategią ONZ.

Strategia „Europejskiego Zielonego Ładu” obejmuje kompleks ambitnych, wielokierunkowych wskazań odnoszących się do polityk kształtujących sposoby gospodarowania w środowisku, jak i do bezpośrednich podmiotów gospodarujących przy wykorzystaniu zasobów środowiskowych. Koncepcja „nowego zielonego ładu” została uznana przez Komisję Europejską jako nową strategię wzrostu, mającą zapewnić efektywne wykorzystanie zasobów w procesach produkcji i nieemitujących gazów cieplarnianych. Strategia „Europejskiego Zielonego Ładu” wymaga modyfikacji różnych polityk wspólnotowych dotyczących zwłaszcza źródeł dostaw energii, sektorów przemysłowych, produkcji i konsumpcji, transportu i rolnictwa. W tym celu powinno zwracać się uwagę na ochronę i odnowę ekosystemów, zrównoważone wykorzystanie zasobów i poprawę zdrowia społecznego (Wrzaszcz i Prandecki, 2020). Wymaga to także przełożenia tych ogólnych celów na regulacje dotyczące standaryzacji, innowacji, dialogu z partnerami społecznymi oraz współpracy międzynarodowej. Kluczowymi inicjatywami do wdrożenia „Europejskiego Zielonego Ładu” w latach 2020-2021 zostały uznane:

1. Dalsze zazielenienie Wspólnej Polityki Rolnej i wdrożenie strategii od „pola w gospodarstwie rolnym do stołu w domu konsumenta”;
2. Konserwacja i ochrona bioróżnorodności;

3. Ustanowienie ambitnych celów w pakiecie ochrony klimatu;
4. Czysta, łatwo dostępna i bezpieczna energia;
5. Dążenie do osiągnięcia stanu zero emisji zanieczyszczeń i zagrożeń środowiska wolnego od zagrożeń toksycznych;
6. Mobilizacja działań dla wdrożenia strategii rozwoju przemysłu wg zasady czystej gospodarki cyrkularnej;
7. Zrównoważona inteligentna mobilność;
8. Konsekwentne stosowanie koncepcji zrównoważonego rozwoju do wszystkich obszarów polityki Unii Europejskiej.

Wnioski

Dostosowywanie rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce do zmian wewnętrznych, postępu cywilizacyjnego i oddziaływania otoczenia globalnego zostało przyspieszone przez wymogi i warunki stwarzane przez integrację europejską. Wyniki badań naukowych, ruchy i koncepcje ideowe rodzące się w skali światowej i europejskiej, dotyczące aktualnych i perspektywicznych problemów rozwoju społeczno-gospodarczego, znajdują szybkie przełożenie wewnątrz Unii Europejskiej na koncepcje i programy rozwojowe oraz działania innowacyjne. Często mamy do czynienia nie tylko z modelem popytowym na innowacje, ale także z modelem wymuszonym (obowiązkowego wdrażania innowacji) przez mechanizmy integracyjne.

Od kilkunastu lat obserwujemy wyłanianie się licznych nowych ujęć i koncepcji rozwojowych. Większość, jeśli nie wszystkie nowe koncepcje, powstają i rozwijają się w nurcie mającego już ponad trzydziestoletnią historię nurtu rozwoju trwałego i zrównoważonego.

Zrównoważenie rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym także rozwoju wsi i obszarów wiejskich, nabrało charakteru utrwalonego paradygmatu rozwojowego, który obecny rozwój wiąże z perspektywą niepogarszania warunków rozwojowych przyszłych pokoleń. Wyróżniającymi cechami współczesnych tendencji rozwojowych, mających na celu wzrost gospodarczy, podnoszenie warunków życia społeczeństwa i rozwiązywanie kwestii społecznych, jest troska o zachowanie walorów środowiska, ochrona przed zmianami klimatycznymi, racjonalne wykorzystanie zasobów materialnych, przechodzenie na odnawialne źródła energii i inteligentne formy wspierania rozwoju regionalnego i lokalnego, odchodzenie od liniowego do okrężnego modelu gospodarowania, podkreślanie odpowiedzialności konsumentów i poszerzanie wspólnego, partycypacyjnego sposobu gospodarowania zasobami. Wszystkie nowe, innowacyjne koncepcje rozwojowe odnoszą się w pełni bądź częściowo do rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. By polska wieś i rolnictwo nie pozostały w tyle za innymi krajami UE, niezbędne jest rozwijanie badań naukowych nad czynnikami i sposobami adaptacji oraz wdrażania tych koncepcji do warunków krajowych i regionalnych Polski.

Literatura

- Adamowicz, M. (2005). Globalizacja a procesy rozwojowe rolnictwa. *Roczniki Naukowe SERiA*, t. VII, z. 4, s. 14-19.
- Adamowicz, M. (2008). Teoretyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem procesów globalizacji i międzynarodowej integracji. *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, t. 94, z. 2, s. 49-64.
- Adamowicz, M. (2015). Wspólna polityka rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa. W: A. Chlebicka (red.), *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej* (s. 46-61). Warszawa: FAPA.
- Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2018). New Concepts for Rural Development in the Strategies and Policies of the European Union. *Economic and Regional Studies/Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 11/3.
- Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2020). „Smart Village” as a Way for Sustainable Development of Rural Areas in Poland. *Sustainability*, No. 12.
- Adamowicz, M. (2020). Biogospodarka jako koncepcja rozwoju rolnictwa i agrobiznesu. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej / Problems of Agriculture Economics*, nr 4(365), s. 135-155.
- Bardhi, F., Eckhard, G.M. (2012). Access-Based Consumption: The Case of Car Sharing. *Journal of Consumer Research*, 39.
- Borys, T. (2016). Aksjologiczne podstawy zrównoważonego i inteligentnego rozwoju. *Ekonomia i Środowisko*, 3(58).
- Botsman, R., Rogers, R. (2010). What's Mine Is Yours: How Collaborative Consumption Is Changing the Way We Live. Collins, London, Vol. 5.
- Buda, G., Pethes, B., Lehota, J. (2019). Dominant Consumer Attitudes in the Sharing Economy – A Representative Study in Hungary. *Resources*, 12.
- Carney, D. (2002). *Sustainable Livelihood Approaches. Progress and Possibilities for Change*. London: DFID.
- Coleman, W., Grant, W., Josling, T. (2004). *Agriculture in the New Global Economy*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Curtis, S.K., Lehner, M. (2019). Defining the Sharing Economy for Sustainability. *Sustainability*, 11(3), s. 567. Pobrane z: <https://doi.org/10.3390/su11030567>.
- Czudec, A., Miś, T., Zając. (2018). *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w wymiarze regionalnym*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Czyżewski, A. (2015). Teoriopoznawcze przesłanki rozwoju rolnictwa rodzinnego. W: A. Chlebicka (red.), *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej* (s. 9-35). Warszawa: FAPA.
- Dacko, A., Dacko, M. (2018). Studia nad rozwojem obszarów wiejskich – od paradygmatu wzrostu do rezylencji. *Więś i Rolnictwo*, nr 2(179), s. 49-64.
- EC (2013). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: European Green Deal, COM, 640.
- EC (2018). EU Action for SMART VILLAGE, 12. April 2017. Pobrane z: <http://enrd.eceuropa.eu>. (data dostępu: 30.05.2018).
- Foray, D., David, P.A., Hall, B.H. (2011). Smart Specialization. From Academic Idea to Political Instrument, the Surprising Career of Concept and the Difficulties Involved. MTEI Working Paper, EPFEL, Lausanne.

- Friedman, T.L. (2013). Opinion/Welcome to the „Sharing Economy”. *The New York Times*, 20 July, 2013.
- Gansky, L. (2012). *The Mesh – Why the Future of Business Is Sharing*. New York: Penguin Group.
- Garcia-Feijoo, M., Eizaguirre, A., Rica-Aspiunza, A. (2020). Systematic Review of Sustainable-Development-Goal Development in Business Schools, 12, 440.
- Gierszewska, G., Wawrzyniak, B. (2001). *Globalizacja a wyzwania dla zarządzania strategicznego*. Warszawa: Poltext.
- Grupa Lizbońska (1996). *Granice konkurencji*. Warszawa: Poltext.
- Jackson, T. (1993). *Clean Production Strategies Developing Preventive Environmental Management in the Industrial Economy*. Boca Raton: CRC Press.
- Kahle, L.R., Gurel-Atay, E. (2014). *Communicating Sustainability for the Green Economy* (1st ed.). New York. Pobrane z: <https://doi.org/10.4324/9781315705491>.
- Kirchherr, J., Reike, D., Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions. *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 127, s. 221-232.
- Kowalczyk, S. (2010). Globalizacja agrobiznesu; specyfika, wymiary konsekwencje. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 323(2), s. 6-26.
- Kowalczyk, S., Sobiecki, R. (2010). *Europejski Model Rolnictwa wobec wyzwań globalnych*. Warszawa: SGH.
- Mellor, J. (2003). Globalisation and the Traditional Role of Agriculture. W: *Trade Reforms and Food Security. Conceptualization the Linkages*. Rome: FAO.
- Merli, R., Preziosi, M., Acampora, A. (2018). How Do Scholars Approach the Circular Economy? A Systematic Literature Review. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 178, s. 703-722.
- Pearce, D.W., Markandya, A., Barbier, E.B. (1989). *Blueprint for a Green Economy*. London: Earthscan.
- Pineiro-Vallaverde, G., Garcia-Alvarez, T. (2020). Sustainable Consumption and Production: Exploring the Links with Resources Productivity in the EU-28. *Sustainability*.
- Poczta, W. (2015). Poziom, struktura i kierunki zmian wsparcia finansowego rolnictwa rodzinnego w Polsce i w innych krajach UE. W: A. Chlebicka (red.), *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej* (s. 109-122). Warszawa: FAPA.
- Price Waterhouse Coopers (2014). *The Sharing Economy – Sizing the Revenue Opportunity*. London: PCW.
- Readdy, D.E. (2007). *Impact of Globalization on Small Farmers Worldwide: Implications on Information Transfer*. 73rd IELA Conference, Durban, 19-23.08.2007.
- Sobiecki, R. (2007). *Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa*. Warszawa: SGH.
- Stiglitz, J.E. (2006). *Globalizacja*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Strategia 2030. United Nations General Assembly (2015). *The 2030 Agenda for Sustainable Development*, New York.
- Szymański, W. (2001). *Globalizacja – wyzwania i zagrożenia*. Warszawa: Difin.
- Toth, G. (2019). Circular Economy and its Comparison with 14 Other Business Sustainability Movements. *Resources*, 8, 159.
- UNEP (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. Pobrane z: <https://www.unep.org/greeneconomy>.
- Wilkin, J. (2009). Wielofunkcyjność rolnictwa – konceptualizacja i operacjonalizacja zjawiska. *Więś i Rolnictwo*, nr 4(145).

- World Bank (2008). *Agriculture for Development*. World Development Report, Washington DC.
- Woś, A., Zegar, J.S (2004). Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski. *Wieś i Rolnictwo*, nr 1.
- Wójcik, M. (2018). *Inteligentny rozwój obszarów wiejskich (smart rural development): koncepcja, wymiary metody*. Łódź: Global Point.
- Wrzaszcz, W., Prandecki, K. (2020). Rolnictwo a Europejski Zielony Ład. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej / Problems of Agriculture Economics*, nr 4(365) Special Issue, s. 156-179. Pobrane z: <https://doi.org/10.30858/zer/131841>.
- Von Braun, J., Birner, R. (2016). Designing Global Governance for Agricultural Development and Food and Nutrition Security. *Review of Development Economics*, 21.
- Zegar J.S. (2010). Ekonomia wobec kwestii agrarnej. *Ekonomista*, nr 6.

AGRICULTURAL DEVELOPMENT PROCESSES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION CHALLENGES AND NEW APPROACHES TO THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

The subject and aim of the paper is to present general trends of agricultural development, global conditions, and new concepts and forms of sustainable development. As part of the concept of sustainable development, which has been widely recognized as a development paradigm, in recent years we have seen the emergence of more than a dozen new proposals which modify or complement mainstream sustainable development. These concepts also apply to agriculture and rural areas. Based on an analysis of the literature, this paper presents selected concepts: the green economy, smart specializations, smart villages, the circular economy, responsible consumption and production, and the participatory economy. The role of international integration and EU authorities in disseminating these concepts as forms of innovation in the economic systems of the Member States of the European Union has been identified.

Keywords: sustainable development, globalization, smart development, circular economy, participatory economy.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 15.03.2021.